

พุทธปรัชญากับการศึกษา

วิจิตร เกตวิสิษฐ์

บันทึกของบรรณาธิการ

รายงานการวิจัยนี้มาจากส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๐ เรื่อง “ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท” ในการตีพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้ปรับปรุงภาษาในบางแห่งเพื่อความเหมาะสมในการตีพิมพ์ในวารสารทางวิชาการ

คำนิยามศัพท์การศึกษา

ความเข้าใจหลักพุทธปรัชญาเกี่ยวกับการศึกษา จะเกิดความแจ่มแจ้งที่สมบูรณ์ไม่ได้ ถ้าหากว่าขาดความรู้เกี่ยวกับความหมายอันแท้จริงของศัพท์ ‘การศึกษา’ เพราะฉะนั้น จึงเป็นการสมควรที่จะพิจารณากันให้เป็นที่ต้องแท้ว่า ศัพท์การศึกษาในรูปศัพท์ที่แท้จริงของ ตะวันตก และของบาลีสันสกฤตมีความหมายเหมือนกันหรือผิดแผกกันอย่างไร

ในรูปศัพท์ของตะวันตก คำว่า ‘การศึกษา’ ก็คือ education คำนี้มาจากรากศัพท์ใน ภาษาลาตินว่า educere (ex + ducere) มีความหมายว่า ดึงออก (to draw out)^๑ เพราะฉะนั้น คำว่า education จึงมีนัยบ่งถึงการดึงเอาพลังที่ซ่อนอยู่ในตัวบุคคลออกมาพัฒนา กล่าวอีก นัยหนึ่ง คำว่า education นอกจากความหมายดังกล่าวแล้ว ยังมีนัยบ่งถึงการแสดงออก (expression) อีกด้วย ความหมายดังกล่าวข้างต้นนี้น่าจะนำเอามาประยุกต์กับการศึกษา ได้เป็นอย่างดี เจ. เอ็ม. ไพรซ์^๒ ได้วิจารณ์ว่า ข้อที่น่าเสียดายคือคำที่มาจาก educere รูปคำ จะเป็น eduction ถ้าเป็น education จะมาจาก educare^๓ ซึ่งหมายถึงการหล่อหลอม (to nourish or nurture) ตามความหมายนี้ education จึงมีนัยบ่งถึงการให้อาหาร (supplying food) และการค้าจุน (sustenance) ไม่ใช่ในความหมายว่า การดึงออก (drawing out) หรือการฝึก (exercicing) ความหมายของ education ตามนัยนี้จึงมีลักษณะเป็น การเอาเข้า (impressional) มากกว่าการนำออก (expressional) อย่างไรก็ตามเขาได้

สรุปว่า ความหมายในแง่ของกระบวนการทางการศึกษา จำเป็นต้องมีความหมายทั้งสองนัยดังกล่าวนี้จึงจะสมบูรณ์ คือ ประการแรกเป็นกระบวนการบรรจุ (in-filling process) หรือ การปลูกฝังความคิด (inculcation) และการสร้างอุดมคติ (forming ideals) ประการที่สองเป็นการดึงออกซึ่งรวมถึงกิจกรรม (activity) หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ education ในความหมายสมบูรณ์จะต้องมีทั้งสอง คือ การนำเข้า (im-pression) และการดึงออก (expression) หรือการหล่อหลอม (nourishing) และการฝึกหัด (exercicing)

ในรูปศัพท์ของสันสกฤต คำว่าศึกษา คือ ศึกษา มาจากรากศัพท์ว่า ศก ในความหมายว่า สามารถ เมื่อกลายรูปมาเป็นศัพท์ว่าศึกษา ก็มีความหมายว่า ๑) การเล่าเรียน, การแสวงหาความรู้, ๒) ความปรารถนาที่จะเป็นผู้สามารถกระทำได้สิ่งหนึ่งได้, ความปรารถนาที่จะครอบงำ (prevail), ๓) การสอน, การฝึก, ๔) วิชาหนึ่งใน ๖ ของเวทวงศ์ สอนการออกเสียงถ้อยคำและกฎของการออกเสียง (euphony), ๕) มรรยาท (mod-esty) และความถ่อมตน (humblity) ส่วนในรูปของบาลี คำว่าศึกษามาจากรากศัพท์ว่า ลิกข มีความหมายว่า ยึดมั่นในวิทยา (วิสุทธิ ปาเทณ) คำว่า เสขะ - ผู้ที่ยังต้องศึกษา, อเสขะ - ผู้ที่จบสิ้นการศึกษาหรือผู้ไม่ต้องศึกษา และคำว่า ลิปปะ - สิ่งที่ต้องศึกษา ก็มาจากรากศัพท์เดียวกันนี้ ในพจนานุกรมบาลีฉบับสมาคมบาลีปกรณ์^๖ ได้ให้ความหมายว่า การเรียน (study), การฝึกฝน (training), และการทำความคุ้นเคยอยู่ในระเบียบ (discipline) ในพระไตรปิฎก^๗ คำว่า ลิกขา หมายถึง อธิสัสสิกขา (การสมาทานในสิกขาบท), อริจิตสิกขา (การบรรลุมาน), และปัญญาสิกขา (การทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๘ อธิบายไว้ทำนองเดียวกันนี้ แฟรงกลิน อีเกอร์ตัน^๙ ได้อธิบายคำศึกษาว่า ๑) การสอน (instructions) ๓ ประการ : ถ้าสอนโดยพระวินัยก็เป็นเรื่องความประพฤติ (moral conduct) หรือ อริศีล, ถ้าสอนโดยพระสูตรก็เป็นเรื่องความคิด (thought) และความรู้ (intellect) หรือ

อริจิต, ถ้าสอนโดยพระอภิธรรมก็เป็นเรื่องปัญญา ๒) ความประพฤติ (moral conduct) คำอธิบายนี้ก็มีนัยตรงกันกับมติของพระไตรปิฎกอยู่แล้ว

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบความหมายของคำศึกษากับ education ดังกล่าวมาแล้วนั้น เราจะพบว่ามีความแตกต่างกันอยู่บ้าง คือ education ในความหมายว่า การดึงออกนั้นรู้สึกว่าคุณลักษณะที่ดึงออกได้มีบทบาทเด่นอยู่ในคำนิยามนี้ ส่วนในความหมายว่า การนำเข้านั้นรู้สึกว่าจะมีความคิดแบบลอค ท่านอง tabula rasa ปะปนอยู่ในคำนิยาม อย่างไรก็ตาม เรายังไม่มีหลักฐานใดๆ ที่พอจะระบุลงไปได้ชัดว่า การนิยามนี้ได้รับอิทธิพลมาจากความคิดดังกล่าวนี้ เพราะฉะนั้นข้อสันนิษฐานดังกล่าวจึงเป็นเพียงกลืนอายุที่เราสรุปแล้วรู้สึกดังนั้น ส่วนคำศึกษาก็เช่นเดียวกัน คือ เรารู้สึกว่าการนิยามจะมีสมมติฐานอยู่เบื้องหลังว่า มนุษย์มีอวิชา และความสามารถจะเปลี่ยนแปลงคุณภาพของตนได้โดยลำดับ ซึ่งคุณภาพสูงสุดของมนุษย์นั้นก็คือ มีความสมบูรณ์ทางจริยะ เพราะฉะนั้นคำนิยามต่างๆ จึงมีลักษณะเป็นกระบวนการ (process) และจริยะ แท้จริงคำนิยามของ education ก็มีลักษณะเป็นกระบวนการ และมีจริยะประกอบอยู่ด้วยเหมือนกัน ต่างแต่ว่าระบุไว้เพียงการสร้างอุดมคติมิได้บ่งไว้ค่อนข้างชัดเจนว่าอย่างไรในคำนิยามของศึกษา อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า คำนิยามของสันสกฤตและบาลีนั้น ต่างลงรอยกันแก่ที่ว่า จริยะจะต้องมีความสำคัญ อยู่ในคำนิยามของคำนี้

ธรรมชาติการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา

การศึกษาตามที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกส่วนใหญ่เป็นการศึกษาแบบศาสนา (Religious Education) แต่นี้ก็ได้หมายความว่า มิได้มีการกล่าวถึงการศึกษาแบบชาวโลก (Secular Education) จากคำนิยามศัพท์ข้างต้น ความหมายของคำว่าสิกขา หมายถึงการศึกษาแบบศาสนา แต่ถ้าหากมีความหมายเป็นการศึกษาแบบชาวโลก ท่านได้กล่าวรวมไว้ในคำว่า ลิปปะ หรือ ศิลปะ

ซึ่งน่าจะมีความหมายรวมทั้งการศึกษาแบบศาสนาและแบบชาวโลก ในมังคลัตถทีปนีได้นิยามคำ สิปฺป ไว้ว่า 'ความเป็นผู้ฉลาดในหัตถกรรม ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งศิลปะของบรรพชิตและคฤหัสถ์ชื่อว่า ศิลปะ (สิปฺป)'^{๙๐} ตามคำนิยามนี้เราจะเห็นได้ว่า มีความหมายแคบจำกัดอยู่แค่เพียงหัตถกรรม แม้จะมีลักษณะแตกต่างกันระหว่างศาสนากับโลกก็ตาม แต่ถ้าเราหยิบยกเอามาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง เราจะพบว่าคำสิปฺป และสิกขา มีรากศัพท์เดียวกัน คำว่าสิปฺป แปลว่า สิ่งที่ต้องศึกษา ตามนัยนี้เราก็น่าจะขยายขอบเขตของความหมายให้กว้างออกไปอีก คือ อาคารยศิลปะ หมายถึง สิ่งที่ต้องศึกษาแบบชาวโลก และอนาคารยศิลปะ หมายถึง การศึกษาแบบศาสนา การศึกษาทั้งสองแบบนี้ไม่ว่า การศึกษาจะเป็นแบบอย่างใด สิ่งที่จะขาดมิได้ก็คือ จะต้องมีการปฏิบัติอยู่ด้วยเสมอ^{๙๑}

อนึ่งไม่ว่าการศึกษาจะเป็นแบบใด พุทธปรัชญามีความเห็นว่าการที่ผู้ศึกษาจะบรรลุความสำเร็จในระดับใดระดับหนึ่งของการศึกษานั้น ต้องขึ้นอยู่กับความพยายามของผู้ศึกษา (Self-effort)^{๙๒} ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นครูอาจให้ข้อมูลต่างๆ แก่ผู้ศึกษาได้มากมาย อาจนำศิษย์เข้าไปใกล้ชิดความสำเร็จได้ แต่ขั้นสุดท้ายของความสำเร็จจะต้องเป็นความพยายามของผู้เรียนเอง^{๙๓}

พุทธปรัชญามีอภิปรัชญา มีญาณวิทยา มีจริยศาสตร์ เป็นของตัวเอง ปรัชญาการศึกษาซึ่งเกิดเป็นผลสืบเนื่องมาจากพุทธปรัชญาดังกล่าวนี้นี้ จึงมีลักษณะเป็นของตนเอง และลักษณะเฉพาะตนนี้ก็คือ ธรรมชาติที่แท้จริงของการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา ซึ่งเราจะได้นำมาพิจารณาต่อไปตามลำดับดังนี้

ก. การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญามีลักษณะเปิดทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ ไม่ได้จำกัดเฉพาะบุรุษหรือสตรีเพศ การที่พุทธปรัชญายอมรับความจริงว่า มนุษย์ที่เกิดมาล้วนแต่ตกอยู่ในห่วงแห่งทุกข์ นั้นก็แสดงว่ามนุษย์ทุกคนมีข้อบกพร่องอยู่ในตัวเอง การศึกษาจึงมี

บทบาทในการให้ข้อมูลและวิธีการสำหรับกำจัดทุกข์และสร้างความสมบูรณ์ของมนุษย์^{๙๔}

ข. การศึกษาของพุทธปรัชญามีลักษณะเล็งประโยชน์และความสุข^{๙๕} ประโยชน์^{๙๖} คือ ๑) ประโยชน์ปัจจุบัน ๒) ประโยชน์อนาคต และ ๓) ประโยชน์อย่างดี และจากนัยนี้เองการศึกษาจึงต้องแบ่งออกเป็นอนาคาริยะ และอาคาริยะดังกล่าวก่อน ส่วนที่เล็งถึงความสุข^{๙๗} คือ ๑) สามีสุข สุขที่อิงวัตถุ การศึกษาต้องเป็นไปในรูปอนาคาริยะ ๒) นิรามิสสุข สุขที่ไม่อิงวัตถุ การศึกษาต้องเป็นไปในรูปอนาคาริยะ

ค. การศึกษาของพุทธปรัชญามีทั้งเพื่อตัวเองและเพื่อผู้อื่น การศึกษาความหมายนี้ก็สืบเนื่องมาจากความหมายของประโยชน์ดังกล่าวข้างต้น คือ นอกจากพุทธปรัชญาจะแสดงประโยชน์ ๓ แล้ว ยังแสดงประโยชน์ ๒ ไว้อีก คือ อัตตัตถะ (ประโยชน์ตน) และปรตถะ (ประโยชน์ผู้อื่น) ไว้ด้วย^{๙๘} อนึ่งการตีความหมายนี้ก็มิใช่เป็นมติส่วนตัว หากตีความหมายไปตามหลักฐานที่ปรากฏเป็นภูมิหลังขึ้นมาไว้ คือ ข้อความที่ว่า จงเที่ยวไปเพื่อประโยชน์ของชนหมู่มาก^{๙๙}

ง. การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิต ความรู้ที่ได้รับตามหลักสูตรจัดเป็นพุทธิศึกษา การเน้นจริยะดังกล่าวข้างต้น จัดเป็นจริยศึกษา เพราะฉะนั้นการเน้นเรื่องพัฒนากายก็จัดเป็นหัตถศึกษาและพลศึกษา ส่วนการพัฒนาจิตก็รวมอยู่ในความหมายของคำว่า พุทธิศึกษา เพราะฉะนั้นจุดสดมภ์แห่งการศึกษาแบบสากลที่เรียกว่า The four H's^{๑๐๐} จึงเป็นที่รับรองของพุทธปรัชญาครบถ้วนทุกประการเป็นที่น่าสังเกตว่าในการศึกษาแบบอนาคาริยะน่าจะยอมรับได้เพียง ๒ คือ จริยะกับพุทธิ ส่วนแบบอาคาริยะนั้นยอมรับได้หมดทั้ง ๔ คือ จริยะ, พุทธิ, พละ และหัตถะ การที่พุทธปรัชญารับรองว่าการศึกษาที่มีลักษณะเป็นการพัฒนาการทางกายและทางจิตได้นั้น ก็

เป็นไปตามมติเกี่ยวกับธรรมชาติของกายและจิต และ
ทฤษฎีต่างๆ ที่อธิบายเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์

จ. การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญามี
ลักษณะเป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์
ตามลำดับ พระคัมภีร์เช่นนี้ มีหลักฐานยืนยันจากความ
หมายของคำว่า ไตรสิกขา ซึ่งบางแห่งท่านเรียกว่า อนุ
ปฺพปฏิปทา (ข้อปฏิบัติตามลำดับ)^{๒๑} คำสอนที่มี
ลักษณะเป็นไปตามลำดับยังมีอีก คือ อนุปฺพพิททา (คำ
สอนที่เป็นไปตามลำดับ) ในพระไตรปิฎก ปรากฏว่ามี
คำสอนในทำนองนี้มากมาย จะขอยกที่คัดเลือกแล้วว่า
ดีที่สุดมากที่สุดว่าไว้ในที่นี้พอเป็นตัวอย่างสักสองสามเรื่อง
ในคณกโมคคัลลานสูตรพระพุทธเจ้าทรงยืนยันลักษณะ
ของคำสอนแบบนี้ไว้ดังนี้ :

ดูกรพราหมณ์ เราอาจบัญญัติการศึกษาโดยลำดับ
การกระทำโดยลำดับในธรรมวินัยนี้ได้ เปรียบเหมือน
คนฝึกม้าผู้ฉลาดได้ม้าอาชาไนยตัวงามแล้วเริ่มต้นทีเดียว
ให้ทำสิ่งที่ควรทำในบังเหียน ต่อไปจึงให้ทำสิ่งที่ควรทำ
ยิ่งๆ ขึ้นไป^{๒๒}

ในทันตภูมิสูตร^{๒๓} พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องการฝึก
ช้างเป็นลำดับๆ ตั้งแต่การนำออกจากป่ามาเป็นลำดับ
เปรียบเทียบกับการศึกษาพระภิกษุ หลักฐานที่สำคัญอีก
แห่งหนึ่ง ปรากฏว่ามีอยู่ในอุปาสีสูตร^{๒๔} พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงถึงกระบวนการเรียนรู้ของเด็กอ่อนนอนนอนหวาย
ผู้ค่อยๆ เจริญวัย ค่อยๆ เรียนรู้เกิดประสบการณ์ทางจิต
เพิ่มขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่งออกบวชแล้วบรรลุภูมิธรรม
ชั้นสูงทางศาสนาในที่สุด

จุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา

ขอช่วยในการพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนี้ เราอาจ
กำหนดในลักษณะที่น่าเป็นไปได้เป็น ๒ คือ ๑) พิจารณา
จากฝ่ายผู้รับการศึกษา ๒) พิจารณาจากฝ่ายผู้ให้การ
ศึกษา ในฝ่ายแรกเราได้กล่าวมาแล้วในลักษณะของการ
ศึกษาว่าด้วยประโยชน์และความสุข ซึ่งมีนัยแสดงถึง

จุดมุ่งหมายของการศึกษาอยู่บ้างแล้ว และก็เข้าใจว่า
เพียงคำว่า ประโยชน์และความสุข สองคำนี้ก็น่าจะ
อมความเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการศึกษาในฝ่าย
ผู้รับได้ทั้งหมดแล้ว ฉะนั้นในตอนนี้จะพิจารณาจาก
ฝ่ายผู้ให้หรือนัยหนึ่งจากฝ่ายศาสนา ซึ่งเปรียบเสมือน
ฝ่ายวางแผนการศึกษา ดังนั้นปัญหาที่น่าจะเสนอขึ้น
ในที่นี้ก็คือ การศึกษามีความสำคัญอย่างไร ถ้าหากว่า
ค้นพบพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญาได้ การที่จะกำหนดว่า
จุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา
เป็นอย่างไร ก็น่าจะแจ่มแจ้งและชัดเจนมากขึ้น

ความสำคัญของการศึกษา

บทบาทของการศึกษามีความสำคัญอย่างไรนั้น
เราจะพบในพระไตรปิฎกว่า พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง
การศึกษาว่า เป็นอนุตตริยะะหนึ่งอยู่ในจำนวนของ
อนุตตริยะะ ๖ ประการ^{๒๕} ความหมายของสิกขาในที่นี้
จำกัดว่าเป็นอนุตตริยะะเฉพาะไตรสิกขา ซึ่งเป็นคำสอน
ที่เป็นระบบทั้งหมดของพระพุทธเจ้าที่ทรงวางไว้สำหรับ
ฝึกฝนโดยลำดับ คือ อริสัจ อริจิต และอริปัญญา
การศึกษาแบบนี้จัดอยู่ในประเภทอนาคาริกะ การที่ทรง
เน้นไว้อย่างนี้เหตุผลอย่างหนึ่งเท่าที่เราจะสังเกตได้
จากประวัติศาตร์พระพุทธศาสนาก็คือ ในสมัยที่พระ
พุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ศาสนายังไม่แพร่หลาย
การบรรลุมรรคผลของสาวกย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของ
บุคลิกภาพ และการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า คือ ทรง
ตรัสได้อย่างเหมาะสมแก่สาวกผู้ฟังด้วยอำนาจของ
การตรัสรู้ แต่หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ศาสนาได้
แพร่หลายกว้างขวาง คำสอนของพระพุทธเจ้ายังคงมี
อยู่เป็นตัวแทนในรูปของปริยัติ ผู้ประสงค์จะปฏิบัติเพื่อ
บรรลุผลคือปฏิเวธนั้น จะต้องผ่านปริยัติเป็นบันไดขั้นต้น
ซึ่งต้องอาศัยการศึกษา แม้จะเป็นการศึกษาเพียงเพื่อ
การปฏิบัติโดยเฉพาะก็ตาม

ในมโนรตปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เราได้
พบว่า ได้เคยมีการถกเถียงกันมาแล้วในระหว่างพระเถระ

ว่า หลัก ๓ ประการ คือ ปรีชาปฏิบัติ และปฏิเวธ
นั้น หลักใดมีความสำคัญ ฝ่ายนิยมการปฏิบัติก็อ้าง
พระสูตรว่า

ดูกรสุภัททะ หากพระเถระทั้งหลายในศาสนานี้แล พึง
ดำรงอยู่โดยชอบโลกก็ไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย
มหาราช ศาสนา ของพระศาสดามีการปฏิบัติเป็นมูล
แผ่ไปได้เพราะการปฏิบัติ ทรงอยู่ได้เพราะการปฏิบัติ^{๑๖}

ฝ่ายอัมมกถิกสนับสนุนปรีชาปฏิบัติ ก็ยกพระสูตรขึ้นมา
สนับสนุนมติของพวกตนว่า

สูตรทั้งหลายยังตั้งอยู่เพียงใด วินัยยังรุ่งเรืองอยู่เพียง
ใด สัตว์โลกทั้งหลายย่อมเห็นแสงสว่างเพียงนั้น เหมือน
ตะวันขึ้นไปสูงๆ เมื่อไม่มีพระสูตรทั้งหลาย ทั้งวินัย
ก็เลอะเลือน ความมืดจกมีในโลก เหมือนตะวันตกดิน
เมื่อพระสูตรอันบุคคลรักษาอยู่แล้ว การปฏิบัติย่อม
เป็นอันเขรยาคาด้วย^{๑๗}

มติสรุปของอรรถกถาเห็นว่าปรีชาปฏิบัติมีความสำคัญ
เป็นเบื้องต้น โดยกล่าวว่า

เหมือนอย่างว่า ฝูงโคตั้งร้อยหรือพันก็ดี เมื่อไม่มี
แม่โคผู้รักษาประเวณีแล้ว วงศ์ประเวณีก็ไม่สืบต่อไปได้
ฉันใด แม้เมื่อมีพระภิกษุปรารภวิปัสสนาทั้งร้อยทั้งพัน
ก็ตาม เมื่อปรีชาไม่มี ขึ้นชื่อว่าทางตลอดวิมรรค
ก็มิได้ฉันนั้น และเมื่อจาริกอักษรไว้บนหลังหินเพื่อ
ให้รู้ชุมทรัพย์ อักษรยังทรงอยู่เพียงใด ชุมทรัพย์ยัง
ไม่เป็นอันหายไปเพียงนั้น ฉันใด เมื่อปรีชาทรงอยู่
พระศาสนายังไม่อันตรธานโดยแท้^{๑๘}

การยอมรับปรีชาดังนั้นก็คือการยอมรับความสำคัญ
ของการศึกษานั้นเอง

จุดมุ่งหมายของการศึกษาในธรรมของพุทธ- ปรัชญา

ก. มองจากแง่ของศาสนาหรือผู้ให้การศึกษา หัวข้อ
ที่น่าเป็นไปได้เกี่ยวกับเรื่องนี้ กำหนดได้เป็น ๓ หัวข้อ
คือ

(๑) การศึกษาเพื่อความตั้งมั่นของศาสนา

(๒) การศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือสอบสวนคำสอน

(๓) การศึกษาเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา

(๑) การศึกษาเพื่อความตั้งมั่นของศาสนา:

ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าในสมัยพุทธกาลและหลัง
พุทธกาลนั้น วิธีการเพื่อการบรรลุธรรม มีความแตกต่าง
กัน ความจำเป็นในการศึกษาเพื่อปฏิบัติธรรมจึงเกิดขึ้น
แท้จริงความจำเป็นดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้
อย่างเดียว จุดมุ่งหมายในการที่จะธำรงคำสอนหรือ
หลักธรรมสำหรับอนุชนต่อไปก็เป็นอีกเหตุหนึ่ง
ด้วย ในสมัยพุทธกาลเองก็ได้มีการรวบรวมพุทธวจนะ
กันบ้างแล้ว^{๑๙} และปรากฏว่าได้มีการศึกษาเล่าเรียน
ทรงจำกัน ซึ่งเป็นผลดีในการทำสังคายนาต่อๆ มา มี
หลักฐานอยู่ในอินทรีวรรคที่ ๑ อังคุตตรนิกาย จตุก-
นิบาต พระพุทธเจ้าตรัสถึงความตั้งมั่นของพระสังฆธรรม
ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความตั้งมั่น เพื่อความไม่ผันเพี้ยน เพื่อความไม่เสื่อม
สูญแห่งพระสังฆธรรม ๔ ประการเป็นใจ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียน
พระสูตรอันเล่าเรียนมาด้วยดี ด้วยบทพยัญชนะอันตั้ง
ไว้ด้วยดี แม้อรรถแห่งบทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ย่อม
มีนัยดีไปด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นธรรมข้อที่ ๑...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรม
ให้เป็นผู้ว่าง่ายเป็นผู้อดทน รับคำพราศสอนโดยเคารพ
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นธรรมข้อที่ ๒ ...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูต เล่าเรียน
นิกาย ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ภิกษุเหล่านั้น
บอกสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ เมื่อภิกษุเหล่านั้นมรณภาพ
ลง พระสูตรย่อมไม่ขาดมูลเดิม ย่อมเป็นที่พึ่งที่อาศัย
ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นธรรมข้อที่ ๓

อีกประการหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระเถระ เป็นผู้
ไม่มักมาก ไม่ประพฤติย่อหย่อน ทอดธุระในการก้าว

ลง เป็นหัวหน้าในวิเวก ปรารภความเพียรเพื่อธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง หมู่ชนผู้เกิดมาภายหลังย่อมดำเนินไปตามอย่างภิกษุเหล่านั้น ... นี่เป็นธรรมข้อที่ ๔ ...”

(๒) การศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือสอบสวน
คำสอน:

พุทธปรัชญามีได้รับรองประกาศิตินิยม (Authoritarianism) ทั้งในแง่ของคัมภีร์และบุคคลโดยปราศจากเหตุผลรู้แจ้งของตนเอง ประกาศิตินิยมจะมีอิทธิพลอย่างเด่นชัดอยู่ในศาสนาที่มีการสืบทอดอำนาจเป็นบุคคลหรือกลุ่มบุคคลหรือในศาสนาที่ยกคัมภีร์ขึ้นเป็นหลักฐานเด็ดขาด ลักษณะเช่นนี้ย่อมปิดกั้นเสรีทางความคิดอย่างเห็นได้ชัด แต่พุทธศาสนาดั้งเดิมมิได้มีการสืบทอดตัวแทนเช่นนั้น และก็ได้เป็นเทวนิยมดังกล่าว พระพุทธเจ้าทรงมอบให้คำสอน คือ ธรรมและวินัยเป็นตัวแทน แต่ก็มิได้ถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวเด็ดขาด พระองค์ทรงมอบอำนาจของการพิจารณาวินิจฉัยให้แก่คณะสงฆ์ โดยทรงแนะนำให้มีการศึกษาเป็นพื้นฐาน เพื่อให้ได้รับข้อยุติอันถูกต้องในการวินิจฉัย ดังนั้นการศึกษาเพื่อให้เกิดพุทธสุตร่วมกันในการดำเนินการวินิจฉัย จึงอำนวยความสะดวกอย่างมากในแง่นี้ ในสังยุตตนิกายวรรค พระพุทธเจ้าทรงแนะทางนี้ไว้ เรียกว่า มหาประเทศ ๔ ดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ข้าพเจ้าได้สดับมาได้รับมาเฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นคำสอนของพระศาสดา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายไม่พึงยินดี ไม่พึงคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้วพึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดี แล้วพึงเทียบเคียงในพระสูตร สอบสวนในพระวินัยบทและพยัญชนะเหล่านั้นเทียบเคียงกันไม่ได้ในพระสูตร สอบสวนกันไม่ได้ในพระวินัย ในข้อนี้พึงสันนิษฐานได้ว่า นี่ไม่ใช่คำสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแน่แท้ ภิกษุนี้รับมาผิดแล้ว เธอทั้งหลายพึงทิ้งคำนี้เสียทีเดียว

อนึ่ง ... ถ้าเทียบเคียงกันในพระสูตร สอบสวนในพระวินัย บทและพยัญชนะเหล่านั้น เทียบเคียงกันได้ ในพระสูตร สอบสวนกันได้ในพระวินัย พึงสันนิษฐานว่า นี่เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และภิกษุนี้รับมาดีแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นมหาประเทศที่ ๑ เธอทั้งหลายพึงจำไว้”

ในมหาประเทศอีก ๓ ข้อ ก็มีข้อความทำนองเดียวกัน คือ ไม่ว่าจะได้อินมาว่าผู้ใดเป็นพหูสูตร ชำนาญในนิกายทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา กล่าวว่าเป็นธรรม นี่เป็นวินัย อย่างไรก็ตาม อย่าพึงคัดค้าน ทรงแนะนำให้ศึกษาเทียบเคียงกันดูทั้งในพระสูตรและวินัยดูก่อน จึงค่อยยอมรับ หลักฐานดังกล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่าจุดมุ่งหมายเพื่อสอบสวนคำสอนนี้ก็น่าจะเป็นแรงจูงใจสำหรับการศึกษาได้อีกประการหนึ่ง

(๓) การศึกษาเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา:

การเผยแผ่ศาสนาจำเป็นต้องเตรียมบุคคลที่เหมาะสม การศึกษาในอารามได้พัฒนาขึ้นในรูปของมหาวิทยาลัย เช่น นาลันทา ก็เกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายดังกล่าวนี้เอง เราอาจจะแบ่งหัวข้อสำหรับจุดมุ่งหมายนี้ได้เป็น ๒ หัวข้อ คือ ๑) เพื่อให้เกิดความเข้าใจลึกซึ้งของตน และสามารถอธิบายให้ผู้อื่นฟังได้อย่างถูกต้อง ๒) เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาที่เรียกว่า สังฆสัทท

ประการที่ ๑ : เหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็เป็นเหมือนอย่างที่เราพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในโคมสูตรว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรารู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วจึงแสดงธรรม ไม่รู้ไม่แสดง’^{๓๒} อีกแห่งหนึ่งในพุทธสูตร ทรงตรัสไว้อีกว่า ‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้รับฟัง ๑, ให้ผู้อื่นรับฟัง ๑, เรียนดี ๑, ทรงจำไว้ดี ๑, รู้เอง ๑, ให้ผู้อื่นรู้เอง ๑, เป็นผู้ฉลาดต่อสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ ๑, ไม่ก่อการทะเลาะ ๑, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ประการนี้แล ควรเป็นพหูสูตร’^{๓๓} คำว่า พหู คือ ธรรมพหู เป็นผู้เผยแผ่ศาสนา องค์ประกอบของท่านเหล่านี้ที่สำคัญอันหนึ่งก็คือ เป็นพหูสูตร

ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จากการศึกษา ความจำเป็นในการเผยแผ่ ที่ต้องอาศัยผู้ที่ทรงความรู้นี้ก็เพราะ 'ปุถุชนในโลกนี้ มิได้เห็นพระอริยะ มิได้ฝึกในธรรมของสัตบุรุษ ย่อม ไม่รู้จักธรรมที่ควรเสพ ไม่รู้จักธรรมที่ไม่ควรเสพ ไม่ รู้จักธรรมที่ควรคบ ไม่รู้จักธรรมที่ไม่ควรคบ ก็เลพธรรม ที่ไม่ควรเสพ ไม่เลพธรรมที่ควรเสพ คบธรรมที่ไม่ควรคบ ไม่คบธรรมที่ควรคบ ธรรมที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ ก็เจริญยิ่ง ธรรมที่น่าปรารถนา ที่น่าใครที่ น่าชอบใจ ก็เสื่อมไป ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปุถุชนมิได้รู้ถูกต้อง'^{๓๔}

ประการที่ ๒ : ในพระไตรปิฎกมีกล่าวถึงการศึกษา ว่า พระเถระผู้มีการศึกษาย่อมเป็นแบบอย่างแก่ภิกษุ อื่น ๆ^{๓๕} การศึกษาทำให้เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อน พรหมจรรย์^{๓๖} การศึกษาเป็นลักษณะแห่งศรัทธาของผู้ มีศรัทธา^{๓๗} เท้าที่นำมากล่าวไว้นี้ จะเห็นได้ว่า ผู้ที่มีการ ศึกษาเป็นสังฆโลกชน เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา อำนาจ ประโยชน์แก่การเผยแผ่คำสอนได้เป็นอย่างดี พุทธ- ภาษิตอีกแห่งหนึ่งที่สนับสนุนมตินี้ มีปรากฏในอังคุตตร- นิกาย จตุกนิบาต สังฆโลกชนสูตรว่า 'บุคคลใดเป็นผู้ฉลาด แก่ล้ากว่า เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรมสมควรแก่ธรรม บุคคลเช่นนั้น เราเรียกว่ายังหมู่ให้งาม'^{๓๘}

ข. มองจากแง่ของผู้รับคำสอน หัวข้อที่น่าเป็น ไปได้เกี่ยวกับเรื่องนี้ กำหนดได้เป็น ๒ หัวข้อ คือ

(๑) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการ ปฏิบัติธรรม

(๒) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการ ดำรงชีพ

(๑) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการ ปฏิบัติธรรม:

หลัก ๓ ประการ ของพุทธปรัชญาที่เรียกว่า ไตร- ลิกขานั้น มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด คือ ปรัชญา หรือความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาเป็นดุจเข็มทิศ ปฏิบัติ เป็นการนำเอาความรู้ที่นำมาประยุกต์ให้เหมาะสมกับ

ตน หรือ อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า เป็นการทดสอบ ความรู้ด้วยการกระทำ ผลที่ได้รับย่อมเป็นเครื่องยืนยัน ว่า ความรู้นั้นเป็นจริงสมตามข้ออ้างของธรรมคุณ ว่า เอหิภัสสิโก (ควรเรียกให้มาดูได้) โอปนยโก (ควร น้อมเข้ามาในตน) ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ (ผู้รู้ทราบ ได้เฉพาะตน) ดังนี้หรือไม่ หลักไตรสิกขาเริ่มต้นด้วย ปรัชญา นีก็หมายความว่า การศึกษาต้องเป็นเบื้องต้น ของการปฏิบัติธรรม จะศึกษามากหรือน้อยก็ตามก็ต้อง ถือว่า มีความจำเป็นสำหรับการปฏิบัติทั้งนั้น การปฏิบัติ ธรรมโดยไม่เริ่มต้นด้วยการศึกษานั้น ยังมองไม่เห็นว่าจะ เกิดขึ้นได้อย่างไร ในอภิสลุตสูตร มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุ รูปหนึ่งแอบฟังพระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรม พระพุทธเจ้า ทรงทราบ จึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า 'เธอจงเรียน จง เล่าเรียน จงทรงจำธรรมปริยายนี้ไว้เถิด เพราะธรรมปริยาย นี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์'^{๓๙}

อนึ่งการศึกษาในแง่นี้คลุมไปถึงการศึกษาให้เกิด ความรอบรู้ในธรรมอันเป็นทาง (ธมโม ปโป) ซึ่งเป็น ธรรมที่ควรดำเนินตาม และ ธรรมนอกทาง (ธมโม อปปโป) ซึ่งเป็นอธรรมที่ไม่ควรดำเนินตาม^{๔๐} รู้จักเลือกธรรม มาปฏิบัติให้เหมาะสมกับตน^{๔๑} สามารถปรับความเห็น ให้ถูกต้อง^{๔๒} รู้ความเจริญและความเสื่อม^{๔๓} รู้สิ่งที่เป็น สาระและสิ่งที่ไม่เป็นสาระ^{๔๔} รู้ประโยชน์และสิ่งที่ไม่ใช่ ประโยชน์^{๔๕} เป็นต้น ในปฐาบทสุตตนิเทศที่ ๑๐ กล่าวว่า การศึกษาเป็นการฝึกตน เพื่อสอบตน เพื่อให้ตน บริณิพพาน^{๔๖} กล่าวโดยสรุป การศึกษาเพื่อเป็นอุปกรณ์ สำหรับการปฏิบัติธรรมนี้ ผู้ศึกษาจะได้รับความรู้ที่ เหมาะสมกับการปฏิบัติตั้งแต่ขั้นต่ำจนถึงขั้นสูง ผู้ศึกษา ทั้งฝ่ายศาสนาและฝ่ายโลกจะแสวงหาความรู้นี้ได้ด้วย การศึกษาตามความสามารถ

(๒) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการ ดำรงชีพ:

การศึกษาในแง่นี้เน้นหนักในเรื่องวิชาการทาง โลก มุ่งหมายเพื่อให้มีความสามารถ มีความรู้ในศิลปะ วิทยา สามารถดำรงชีพได้อย่างมีความสุข ความสุข

แบบนี้เป็นสามิสสุข (สุขที่อิงอาศัยวัตถุ) ของคุณุหัตถ์ ความชำนาญในศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้รับจากการศึกษาจะเป็นอุปกรณ์ให้ได้รับความสุขนี้มา ในมุสิกชาดกได้กล่าวถึงการศึกษาในแง่ที่ว่า ‘บุคคลควรเรียนวิชาที่ควรเรียนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเลว ดี หรือปานกลางก็ตาม บุคคลควรรู้ประโยชน์ของวิชาที่เรียนทุกอย่าง แต่ไม่ควรประกอบทั้งหมด ศิลปะที่ศึกษาแล้วนำประโยชน์ได้ในเวลาใด แม้เวลานั้นย่อมมี’^{๔๗}

ความสำคัญของข้อความนี้ก็คือ เรียนวิชาที่ ‘ควร’ เรียน แต่การจะให้เกิดความชำนาญในวิชาทุกอย่างนั้นย่อมเป็นไปได้ ศิลปะที่ศึกษาแล้วอาจจะจะเป็นประโยชน์ในกาละเทศะใดก็ได้เสมอ คำว่า ศิลปะ (สิปป) ในแง่ที่ว่าหากจะหมายรวมถึง อนาคตริยสิปปะด้วย ก็พึงเข้าใจว่าหมายถึงวิชาที่สมควรกับอนาคตริยบุคคล อันหมายถึงหัตถโกศล ได้แก่ความฉลาดในหัตถกรรม ตามแบบของบรรพชิต ซึ่งในมังคลัตถปิณีได้ยกตัวอย่างว่า ‘ในการทำงานอะไรที่จะพึงช่วยกันทำทั้งสูงทั้งต่ำ’ ของเพื่อนพรหมจารีด้วยกัน ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวน อันเป็นอุปายในการทำงานที่จะพึงช่วยกันทำ อาจทำ อาจจัดได้ ... ภิกษุเป็นผู้ขยัน ฯลฯ อาจจัดได้แม้ใด ธรรมแม้นี้ชื่อว่า นาดกรณธรรม ดังนี้ชื่อว่า ศิลปะของบรรพชิต’^{๔๘} ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมได้ว่า งานที่พึงช่วยกันทำนั้น เช่น การเย็บจีวร งานฉาบปูนพระเจดีย์ โรงอุโบสถ เป็นต้น^{๔๙} นี่ก็เป็นวิชาที่ควรศึกษาเพื่อการดำรงชีพอย่างบรรพชิต

องค์ประกอบของการศึกษา

องค์ประกอบที่สำคัญในกระบวนการของการศึกษา อาจแบ่งได้เป็น ๕ ดังนี้คือ ๑) จุดมุ่งหมาย, ๒) ครู (และคุณสมบัติของครู), ๓) ผู้ศึกษา (และคุณสมบัติของผู้ศึกษา), ๔) หลักสูตร, ๕) เวลาที่ใช้ในการศึกษา รวมทั้งอุปกรณ์การศึกษา สำหรับจุดประสงค์ในที่นี้ จะเลือกนำมาพิจารณาเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับอุดมคติ (ideal) ของพระพุทธปรัชญา คือ จุดมุ่งหมาย, ครู, ผู้ศึกษา, หลักสูตร สำหรับจุดมุ่งหมายนั้นเราได้พิจารณาจนแล้ว เพราะฉะนั้นเรื่องที่จะนำมาพิจารณาในที่นี้ก็คือ ครู,

นักเรียน, และหลักสูตร ส่วนเวลาและอุปกรณ์การศึกษาจะนำมาพิจารณาไว้ในตอนที่ว่าด้วยการเรียนและการสอน

ครูและคุณสมบัติของครู

คำว่า ครู นั้น มีคำที่ใช้ในความหมายนี้ ๔ คำ คือ ๑) อุปัชฌายะ แปลว่า ผู้เข้าไปเพ่ง^{๕๐} หมายความว่า ผู้เข้าไปเพ่ง (หรือผู้ดู) ความดีชั่วของศิษย์^{๕๑} วิส เดวิดส์ แปลคำนี้ว่า Spiritual teacher (ครูทางวิญญาณ) หรือ Preceptor (ผู้สั่งสอน)^{๕๒} ๒) อาจารย์ แปลว่า บุคคลอันศิษย์พึงประพจน์โดยเอื้อเพื่อ^{๕๓} คำนี้มักใช้เป็นวา-พจน์ของคำอุปัชฌายะ ๓) สัตถา แปลว่า ผู้สั่งสอน วิส เดวิดส์ แปลคำนี้ว่า teacher หรือ Master^{๕๔} ตามประเพณีชาวพุทธถือว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นบรมครูของโลก (สตุถา เทวมนุสฺसान) ๔) ครู หรือครู แปลว่า ผู้ควรเคารพ หรือ นัก หมายถึงผู้ควรเคารพทั้งสิ้น มีมารดา บิดา เป็นต้น^{๕๕}

เราอาจประมวลความหมายทั้งหมด เพื่อแสดงความหมายของคำว่า ครู ในแง่ของการนิยามศัพท์ได้ว่า ครูคือผู้สอนและผู้แลความดีความชั่วของศิษย์ เป็นผู้ที่ศิษย์ควรให้ความเคารพและประพจน์โดยเอื้อเพื่อ

ท่านพุทธทาสภิกขุ มีความพอใจที่จะนิยามความหมายของคำว่า ครู ว่า ‘ผู้นำในทางวิญญาณ ... เพราะเป็นแสงสว่างส่องทางแก่วิญญาณของสัตว์โลกให้รู้จักทางเดินไปสู่จุดหมายที่พึงปรารถนา’^{๕๖} และท่านได้วิจารณ์ความหมายของคำ อุปัชฌายะว่า ‘ครู ในความหมายโบราณนั้น มีความหมายยิ่งไปกว่าคำ อุปัชฌาย์ คำว่า อุปัชฌาย์ ในหนังสือเก่าๆ แม้ในหนังสือฝ่ายสันสกฤต เขาใช้เรียกอาจารย์สอนวิชาตรีทักก็ยังมี เช่น วิชาดนตรี คนที่เป็นอาจารย์สอนวิชาดนตรีก็ยังคงเรียกว่า อุปัชฌาย์ ดังนั้นก็มี นี่แสดงว่า คำว่า ครูนั้น ยังมีความหมายไปไกลกว่าคำอุปัชฌาย์ด้วยซ้ำไป’^{๕๗} มตินี้ดูเหมือนจะพยายามยกฐานะของครูในแง่ที่เป็นอุดมคติ เช่นเดียวกับฐานะของบรมครู (พระพุทธเจ้า) ผู้เป็นแบบอย่างของครู ตามความเชื่อของชาวพุทธ แต่ก็เป็นมติที่น่าพิจารณา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคถือว่า ครู เป็นกัลยาณมิตร ของศิษย์ เพราะฉะนั้นท่านจึงนำเอาคุณสมบัติของความเป็นมิตรในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต^{๕๔} มากำหนด เป็นคุณสมบัติของครูไว้ว่า 'ปิโย ครุภาวนีโย วุตตา จ วจนกฺขโม คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฺญฺฐาน นิโยชนเย'^{๕๕}

ตามข้อความนี้ เราจะได้คุณสมบัติครูเป็นเทอม ทางวิชาการ ๗ ประการ^{๕๖} ดังนี้:

๑. ปิโย - น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ตาม

๒. ครุ - นำเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

๓. ภาวนีโย - นำยกย่อง ควรเอาอย่าง ในฐานะทรงคุณคือ ความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ

๔. วุตตา - รู้จักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรจะพูดจะใช้อย่างไร คอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. วจนกฺขโม - อุดหนุนต่อด้วยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามทุกอย่างอยู่เสมอ อุดหนุน ฟังได้ไม่เบื่อ

๖. คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา - กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งได้

๗. โน จฺญฺฐาน นิโยชนเย - ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหลหรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย

กัลยาณมิตร ประกอบด้วยคุณสมบัติเช่นนี้ เป็นผู้ที่ศิษย์ควรเข้าไปนั่งใกล้ แม้จะถูกขบไล่ (ก็มิควรหลีกเลี่ยงตามคำขบไล่)^{๕๗}

ในลิลกาลสูตร^{๕๘} พระพุทธเจ้าทรงแนะนำว่า ครู เป็นทักขิณทิต ควรสงเคราะห์ศิษย์ ๕ ประการดังนี้

- ๑) ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
- ๒) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- ๓) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

๔) ยกย่อง (ศิษย์) ให้ปรากฏแก่หมู่คณะ

๕) ช่วยคุ้มครองเป็นที่พึ่งพำนัก (แก่ศิษย์) ในทิศทั้งหลาย

ความสำคัญของครูในฐานะเป็นกัลยาณมิตรนั้น มีความสำคัญต่อศิษย์มาก เพราะสามารถนำศิษย์ให้มีความประพฤติเรียบร้อยได้ในเบื้องต้น ก่อนการที่จะนำเข้าสู่วิชา เพราะฉะนั้นในอภิสวรรค์ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า 'ความเป็นผู้มีมิตรดี เป็นอาหารของศีล'^{๕๙} และในการนำศิษย์เข้าสู่วิชานั้น ครูก็จะสามารถจุดศิษย์ให้ก้าวขึ้นสู่บันไดแห่งความรู้โดยลำดับได้โดยไม่ยาก ในวิมุตติสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอย่อมเข้าใจธรรมในธรรมนั้น ... เมื่อเธอเข้าใจธรรม เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปิติ เมื่อเกิดปิติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้ความสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น'^{๖๐} พุทธพจน์ดังกล่าวนี้ แม้จะเป็นเรื่องทางศาสนา แต่ก็ยืนยันยืนยันมัตติที่ว่า กัลยาณมิตรของครูมีความสำคัญต่อศิษย์ทั้งในด้านอาจารย์ (ความประพฤติ) และในด้านวิชาการ

การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญาไม่ได้เริ่มขึ้น ณ สถานที่ศึกษา แต่เริ่มมาตั้งแต่บ้านแล้ว พุทธภิกษุที่ให้คำรับรองว่า มารดา บิดา เป็นบูรพาจารย์ของบุตร ย่อมเป็นเครื่องยืนยันมัตตินี้ได้เป็นอย่างดี

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความหมายของคำว่าครู มิได้จำกัดอยู่เพียงแค่ผู้ที่ทำหน้าที่สอนในสถานที่ศึกษา นอกจากหมายถึงมารดา บิดา ยังหมายรวมไปถึงผู้ที่ทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนา หรือธรรมทูตอีกด้วย ในพุทธสูตร^{๖๑} พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญท่านพระสารีบุตรว่า ควรไปเป็นทูตได้ เพราะท่านมีคุณสมบัติเหมาะสม ๘ ประการ คือ ๑) เป็นผู้รับฟัง ๒) ให้ผู้อื่นรับฟัง ๓) เรียนดี ๔) ทรงจำไว้ดี ๕) รู้เอง ๖) ให้ผู้อื่นรู้ ๗) เป็นผู้ฉลาดต่อสิ่งที่มีประโยชน์ และไม่มีประโยชน์ ๘) ไม่ก่อการทะเลาะ

ผู้ศึกษาและคุณสมบัติของผู้ศึกษา

คำว่า ผู้ศึกษานั้น เป็นคำที่ใช้อย่างกลางๆ ในที่นี้โดยมิได้ประสงค์จะแยกประเภทเป็นอาคาริยะ หรืออนาคาริยะ หรือประเภทอื่นใดทั้งสิ้น ในภาษาบาลีมีคำใช้หมายถึงผู้ศึกษา คือ สิสฺสฺส (ผู้ศึกษา), อันเตวาลิก (ชนผู้อยู่ภายใน) และเสขะ (ผู้ที่ยังต้องศึกษา) คำว่า สิสฺสฺส มีความหมายกว้างกว่า คือ อาจจะใช้ได้ทั้งในการศึกษาประเภทอาคาริยะ และอนาคาริยะ อันเตวาลิก แม้จะใช้หมายถึงศิษย์ (สิสฺสฺส) แต่ก็นิยมใช้กันในฝ่ายอนาคาริยะ ส่วนคำว่า เสขะ นิยมใช้ในประเภทอนาคาริยะเท่านั้น ในเสขสูตรได้ นิยามคำว่าเสขะว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ที่เรียกว่า เสขะ ด้วยเหตุว่ายังต้องศึกษา ศึกษาอะไร ศึกษาอริสัสสิกขา ศึกษาอริจิตศึกษา และศึกษาอริปัญญาสิกขา"^{๖๖} คำว่า เสขะ มีความหมายครอบคลุมคำว่า สิสฺสฺสและอันเตวาลิกทั้งสองนั้น

ธรรมชาติของผู้ที่ยังต้องศึกษา (เสขะ) ย่อมถูกรอบงำด้วยอวิชชา พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเหมือนเด็กอ่อนยังนอนหงาย ถูกผูกด้วยเครื่องผูก ๕ แห่ง คือ ที่มีมือทั้งสอง เท้าทั้งสอง และที่คอ ต้องทำให้เครื่องผูกเหล่านี้หลุดไป เด็กจึงจะเจริญ เมื่ออินทรีย์แก่กล้าขึ้น จึงจะรู้ว่าตนหลุดพ้น ไม่มีเครื่องผูก^{๖๗} เครื่องผูกในที่นี้คือ อวิชชา พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้อีกว่า ถ้าบุคคลผู้ถูกรอบงำด้วยอวิชชา ไม่เป็นผู้โง่เขลา ไม่มีมาตาเป็นคนซื่อตรง พร้อมที่จะรับคำสอน ก็ "ขอจงมาเกิด เราจักสอน เราจักแสดงธรรม เมื่อปฏิบัติธรรมได้ตามที่เราสอนแล้ว ไม่นานนัก จักเห็นเอง"^{๖๘} ในบางแห่งทรงเปรียบเสขบุคคลเหมือนพืชที่ยังอ่อนๆ ไม่ได้น้ำ พึ่งมีความผันแปรไป เปลี่ยนแปรไป เป็นหน้าที่ที่จะทรงอนุเคราะห์^{๖๙}

พุทธปรัชญาได้แบ่งประเภทของผู้ศึกษาออกเป็น ๔ ประเภท โดยเปรียบเทียบกับดอกบัวนั้น เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วโดยมากคือ

ในกอบุบลกัฏฐิ ในกอบปทุมกัฏฐิ ในกอบปุนพริกกัฏฐิ ดอกอุบลกัฏฐิ ดอกปทุมกัฏฐิ ดอกปุนพริกกัฏฐิ บางเหล่าเกิดในน้ำ อันน้ำเลี้ยงอยู่ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ ตั้งพ้นน้ำ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอดส่องดูในโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ได้แลเห็น สัตว์ทั้งหลายบางพวกมีกิเลสจุจลฺลในดวงตาน้อย บางพวกมีกิเลสจุจลฺลในดวงตามาก บางพวกมีอินทรีย์กล้า บางพวกมีอินทรีย์อ่อน บางพวกมีอาการดี บางพวกมีอาการเลว บางพวกจะพึงสอนให้รู้ได้โดยง่าย บางพวกจะพึงสอนให้รู้ได้โดยยาก บางพวกมีปกติเห็นโทษในปรโลกว่าเป็นภัย^{๗๐}

ในบางแห่งก็มีการแบ่งแตกต่างออกไป โดยยอมรับว่าบางคนไม่ได้เล่าเรียน (ซึ่งน่าจะหมายถึงการไม่ได้เล่าเรียนจากครู หรือจากสถานศึกษา) ก็สามารถทราบความจริงได้ด้วยตนเอง คือ ในมุสิกาสสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแบ่งบุคคลโดยเปรียบกับหนูดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คานา อุทาน อิติ อุตตกะ ชาดก อัมมุตตรมม เวทลละ แต่เขาไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา บุคคลเป็นดุจหนูดูแต่ไม่อยู่ ... บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เล่าเรียน ... แต่เขาทราบชัดตามความเป็นจริง ... บุคคลเป็นดุจหนูดูอยู่แต่ไม่พูดรู้อย่างนี้ ... บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เล่าเรียน ... เขาไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ... บุคคลเป็นดุจหนูดูไม่พูดรู้อย่างนี้ ... บุคคลบางคนในโลกนี้เล่าเรียน ... ทั้งทราบชัดตามความเป็นจริง ... บุคคลเป็นดุจหนูดูด้วยอยู่ด้วย^{๗๑}

จากการแบ่งประเภทของบุคคลดังกล่าวข้างต้นนี้ เราต้องยอมรับว่า บุคคลประเภทที่มีจิตพัฒนาการเกินอายุกายนั้นมีอยู่ บุคคลประเภทนี้คือ The Gift หรืออัจฉริยบุคคลนั่นเอง พุทธปรัชญารับรองบุคคลประเภทนี้และอธิบายด้วยหลักกรรมว่า มีพื้นฐานแห่งกรรมดีในอดีตชาติ ตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ บัณทิตตลามเณร^{๗๒} เป็นต้น

ธรรมชาติในแง่อื่นๆ เกี่ยวกับตัวของนักศึกษา ได้กล่าวมาแล้วพึงทราบเหตุผลในหัวข้อว่าด้วย ธรรมชาติของมนุษย์ในธรรมชาติของพุทธปรัชญา

คุณสมบัติของศิษย์ที่ดี มีกล่าวอยู่ในสุตตปิฎกสูตร^{๗๓} ว่า ควรบำรุงครูอาจารย์ ดังนี้

- ๑) ลูกต้อนรับ
- ๒) เข้าไปหา (เพื่อบำรุง คอยรับใช้ปรึกษาซักถาม และรับคำแนะนำ เป็นต้น
- ๓) ใฝ่เรียน (คือมีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา และรู้จักฟังให้เกิดปัญญา)
- ๔) ประณิบัติ
- ๕) เรียนศิลปะวิทยาโดยเคารพ (คือ เอาใจจริง ถือเป็นกิจสำคัญ)

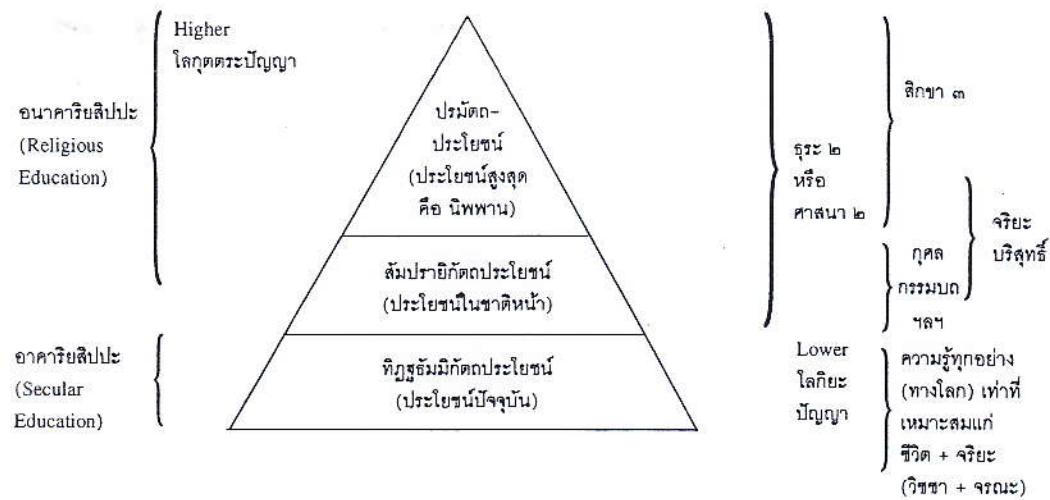
หลักสูตร

จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธธรรม คือ การหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง หรือการมีเสรีภาพอันสมบูรณ์ของชีวิต (freedom) ธรรมะนี้เป็นฝ่ายศาสนา ปัญหาที่เกิดขึ้นในที่นี้ก็คือ พุทธปรัชญาในแง่ของการศึกษาจะพิจารณาในแง่หลักสูตรอย่างไร หลักสูตรจะต้องมุ่งไปสู่จุดหมายปลายทางอันนี้ ซึ่งเป็นเรื่องจริยธรรมล้วนๆ หรืออย่างไร ข้อยุติเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ พุทธปรัชญาได้แบ่งการศึกษาเป็น ๒ แบบ คือ อาคาริยะ และอนาคาริยะ หลักสูตรจึงต้องแบ่งเป็น ๒ คือ แบบศาสนา และแบบฆราวาส หลักสูตรแบบศาสนาจำเป็นอย่างยิ่ง ต้องเน้นหนักเรื่องจริยธรรมล้วนๆ เพราะมุ่งพัฒนาจิตเป็นส่วนใหญ่ ส่วนหลักสูตรแบบฆราวาส หลักสูตรต่างๆ ต้องเป็นความรู้ที่เหมาะสมสำหรับ

ชีวิตชาวบ้านผู้ครองเรือน พุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธวิชาการและเทคนิคที่เกิดขึ้นใหม่แต่อย่างใด ในมังคลัตถกทปิณี มีกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า 'ขึ้นชื่อว่าศิลปะในโลกบัณฑิตทั้งหลายควรเรียน'^{๗๔} และ 'ขึ้นชื่อว่าศิลปะ แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้'^{๗๕} ความรู้จะเป็นอย่างไรก็ตาม อาจพิจารณาเป็นหลักสูตรที่เหมาะสมกับชีวิตได้ แต่ปัญหาที่พุทธปรัชญาเน้นมากที่สุดก็คือ ความรู้ต้องคู่กับจริยะเสมอ (วิชาจรณ-สมฺปนฺโน) ธรรมะเช่นนี้ก็เป็นทำนองเดียวกับวาทีของโสเครตีสที่ว่า วิชาเป็นอันเดียวกับคุณธรรม (Knowledge is Virtue)^{๗๖} ความรู้ที่ขาดคุณธรรมย่อมเป็นอันตรายทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น ในอรรถกถาพุทธพจน์ได้ตรัสเตือนเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า 'ธรรมอันบุรุษเปล่าเรียนไม่ดีแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความมิใช่ประโยชน์ เพื่อสิ้นทุกขสิ้นกาลนาน ... เปรียบเหมือน ... งูพิษอันตนจับไม่ดีแล้ว'^{๗๗}

ข้อความเช่นเดียวกันนี้ได้พบอีกแห่งหนึ่งในธรรมบท พระพุทธเจ้าตรัสว่า 'ความรู้ัน้นย่อมเกิดแก่คนพาลเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ ความรู้ยังปัญญาชื่อว่ามฤตยาของเขาให้ฉิบหายตกไป'^{๗๘}

ในการแบ่งหลักสูตร เราอาจจะใช้หลักศิลปะ ๒ คือ อาคาริยะศิลปะ และอนาคาริยะศิลปะ หลักประโยชน์ ๓ คือ ทิฏฐมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมาตมัตถประโยชน์ ศาสนา ๒ คือ ปรียัติศาสนา และปฏิบัติศาสนา ประกอบกับหลักปัญญา ๒ คือ โลเกียะปัญญาและโลกุตตรปัญญา หลักสูตรในธรรมะของพุทธปรัชญา จึงน่าจะมี ๒ ระดับ มีเนื้อหาที่น่าจะเป็นไปได้ดังนี้

อธิบายเพิ่มเติม : รุระ ๒ เป็นการศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรม เรียกว่า คันถรุระ และวิปัสสนาธุระ ประโยชน์ที่จะได้รับคือ สัมปรายิกัตถประโยชน์และปรมาตมประโยชน์ ตามลำดับ หรือถ้ามุ่งเฉพาะสัมปรายิกัตถประโยชน์อย่างเดียว ก็อาจให้การศึกษาหมวดธรรม ประเภทกุศลกรรมบถ เป็นต้น ส่วนสีกขา ๓ ก็ได้แก่ศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา ท่านมักจะใช้อธิษฐานว่าเป็นอธิศีลสิกขา ฯลฯ แสดงว่าท่านมุ่งปรมาตมประโยชน์โดยเฉพาะแท้จริงอันสูงสุดของสีกขา ๓ ถ้ายังไม่ถึงที่สุด ก็เป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถประโยชน์ได้ทั้งหมดเป็นเรื่องจริยะบริสุทธิ์ เพื่อพัฒนาการทางจิตไม่เกี่ยวเนื่องด้วยวิชาชีพ การศึกษาในระดับนี้จะมีทั้งความรู้และการปฏิบัติเพื่อปฏิบัติโดยลำดับ อนึ่งการที่จัดไว้ว่าเป็นระดับสูง (Higher) และระดับต่ำ (Lower) นั้น ได้ยึดถือตามแนวพุทธมตินิพนธ์ในอนุตตรยสูตร,^{๑๔} และอรรถกถาสุตตนิเทศ ที่ ๑๕^{๑๕} เป็นเครื่องประกอบในการพิจารณา ส่วนอนาคารยสิกขาและอนาคารยสิกขาในแผนภูมิข้างต้นนี้ ได้ใช้ในความหมายอย่างกว้าง ตามความหมายของศัพท์ สิบปะ คือ สิ่งที่ต้องศึกษา มิใช่หมายถึงหัตถโกศล ซึ่งมีความหมายถึงความฉลาดในสิ่งที่ต้องทำด้วยมือ

อนึ่งการแบ่งการศึกษาเป็นสองฝ่าย คือ เป็นฝ่ายศาสนา และฝ่ายชาวบ้าน ย่อมหมายถึงว่า นอกจากจะ

แสดงถึงความแตกต่างในเรื่องการจัดหลักสูตรแล้ว ยังมีนัยบ่งถึงหน้าที่ในการจัดการศึกษาที่แตกต่างกันอีกด้วย คือ ฝ่ายอนาคารยสิกขา เป็นหน้าที่ของฝ่ายศาสนา ส่วนอนาคารยสิกขา เป็นหน้าที่ของรัฐ

การเรียนและการสอน

กระบวนการการเรียนและการสอนตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มิได้เป็นไปตามแบบกระบวนการแห่งการเรียนแผนปัจจุบัน ซึ่งมีลักษณะเป็นยุโรป การเรียนตามแบบของพุทธปรัชญามีลักษณะคล้ายตามประเพณีแบบดั้งเดิม เช่น พรหมณ์ผู้เรียนต้องเป็นพรหมจารี^{๑๖} ของพุทธถ้าเป็นการเรียนแบบอารามก็ต้องถือพรหมจรรย์หรือบรรพชาอุปสมบท พรหมณ์มีประเพณีการท่องจำพระเวทของพุทธก็มีการท่องจำพุทธวจนะ^{๑๗} พุทธปรัชญาไม่ได้รับรองทฤษฎีอาครม^{๑๘} การเรียนจึงไม่จำกัดอายุและเมื่อปฏิเสธรบอบวรรณตามประเพณีเดิม การศึกษาในทรรคนะของพุทธปรัชญาจึงมีลักษณะเปิดทั่วไปจินตภาพที่มีอิทธิพลมากต่อแนวคิดของพุทธปรัชญาก็คือ ระบบการเรียนการสอนของพรหมณ์เมืองดักกิลลาที่สะท้อนภาพไว้ในคัมภีร์ชาดก อย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาจะได้รับอิทธิพลจากประเพณีเดิม แต่ก็เพียงบางเรื่อง พุทธปรัชญามีระบบและวิธีการของตนเองที่เป็นลักษณะพิเศษของตนโดยเฉพาะ ซึ่งจะได้นำมาพิจารณาต่อไปตามลำดับ

ก. การเรียน

ในอันตรปายาลที่ ๑๖^{๕๔} เราได้พบหัวข้อสรุปวิธีการเรียนไว้ดังนี้คือ ๑) ครู, ๒) การศึกษา, ๓) ความเพียร, ๔) ฉันทะ, ๕) ความอุตสาหะ, ๖) ความไม่ย่อท้อ, ๗) อาตปปะ (ความเพียรแผดเผากิเลส), ๘) วิริยะ, ๙) สัตตังคะ (ความเพียรเป็นไปติดต่อกัน), ๑๐) สติ, ๑๑) สัมปชัญญะ, ๑๒) อปัมทะ

ส่วนในพระสูตรมิได้แสดงกระบวนการโดยลำดับแต่ละหัวข้อต่างเป็นวิธีการเพื่อให้รู้ความจริงทั้งนั้น ส่วนหนึ่งที่แสดงไว้จะคล้าย ๆ กันดังนี้

เมื่อไม่รู้ไม่เห็นชาติตามเป็นจริง	พึงแสวงหาครู
เมื่อไม่รู้ไม่เห็นขรามรณะตามเป็นจริง	พึงทำการศึกษา
เมื่อไม่รู้ไม่เห็นขรามรณะตามเป็นจริง	พึงกระทำความเพียร
เมื่อไม่รู้ไม่เห็นขรามรณะตามเป็นจริง	พึงกระทำฉันทะ

แต่ถ้าพิจารณาหัวข้อที่สนับสนุนกันและกันแล้ว อาจพิจารณาในลักษณะเป็นกระบวนการได้คือ การแสวงหาครู ย่อมส่งเสริมให้เกิดการศึกษา ฯลฯ

ในพระสูตรอื่นท่านมักจะแสดงเป็นกระบวนการ เช่น ในกัฏฐกัถฐสูตร^{๕๕} มีพุทธพจน์แสดงไว้ดังนี้ คือ ๑) ศรัทธา, ๒) เข้าไปใกล้ (ครู), ๓) นั่งใกล้ (ครู), ๔) เจริญใจ, ๕) พึงธรรม, ๖) ทรงธรรมไว้, ๗) พิจารณา, ๘) พินิจ, ๙) ฉันทะ, ๑๐) อุตสาหะ, ๑๑) ไตร่ตรอง, ๑๒) ตั้งความเพียร

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวการตั้งอยู่ในอหัตถผล ด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้นหาได้ แต่การตั้งอยู่ในอหัตถผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการกระทำโดยลำดับ ด้วยการปฏิบัติโดยลำดับ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็การตั้งอยู่ในอหัตถผลย่อมมีได้ ... อย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธา แล้วย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้แล้ว ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเจริญใจลง เมื่อเจริญใจลง แล้วย่อมพึงธรรม ครั้นพึงธรรม ย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเพื่อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาความอยู่ ย่อมได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรม

ทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อฉันทะเกิดแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตั้งมั่นลงไปแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจจะด้วยกาย และย่อมแห่งตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้นด้วยปัญญา

ลิสต์ที่คล้าย ๆ กันกับพุทธพจน์ข้างต้นนี้คือ ปุณณียสูตร^{๕๖} มีหัวข้อที่เป็นกระบวนการเรียนโดยลำดับดังนี้คือ ๑) ศรัทธา, ๒) เข้าไปหา (ครู), ๓) นั่งใกล้, ๔) สอบถาม, ๕) เจริญใจพึงธรรม, ๖) ทรงจำธรรมไว้, ๗) พิจารณา, ๘) รู้รอบแล้วปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม, ๙) มีวาจาสามัคคีแจ้งให้เพื่อนพรหมจรรย์ได้แจ่มแจ้ง ในพระสูตรนี้ เราได้หัวข้อที่เป็นกระบวนการเพิ่มขึ้นอีก คือ ข้อ ๘ และ ๙

กระบวนการเรียนเท่าที่นำมาแสดงนี้ ก็นับว่ามีหัวข้อสำหรับการสร้างกระบวนการเรียนให้เกิดขึ้นอย่างเพียงพอแล้ว ในพระสูตรอื่นๆ อีกมากก็มักจะดำเนินไปตามกระบวนการนี้ เพียงบ้าง ย่อบ้างตามเงื่อนไขต้องแสดงในกาละเทศะที่แตกต่างกัน^{๕๗} แต่ครั้งจะจบตอนนี้ ลงโดยไม่กล่าวถึง 'การสร้างความจำในการเรียน' ก็รู้ว่าขาดข้อความที่สำคัญที่สุดไป

ท่านพระอานนท์พุทธอนุชา มีกิตติคุณในการทรงจำเป็นเลิศ ท่านพระสารีบุตรได้ถามถึงวิธีการที่จะให้เกิดความทรงจำ ท่านได้ตอบดังนี้:

ดูกรสารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวຍยาการณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ อัมมุตตรัมม เวทลละ เธอย่อมแสดงธรรมตามที่ได้ฟังได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิศดาร, ย่อมทำการสาธยายธรรม ตามที่ได้ฟังได้เรียนมาโดยพิศดาร, ย่อมตรึกตรองเพ่งด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ได้ฟังได้เรียนมา, ย่อมจำพรรษาอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุผู้เป็นพระเถระเป็นพหูสูตร ชำนาญคัมภีร์ ธรรม ทรงแฉก ทรงแฉกอยู่ ย่อมเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้นโดยกาลอันควร แล้วได้ถามสอบสวนว่าข้าแต่ท่านผู้เจริญภาษิตนี้เป็นอย่างไร เนื้อความของภาษิตนี้อย่างไร ภิกษุผู้เถระเหล่านั้นย่อมเปิดเผย ภาษิตที่ยังไม่แจ่มแจ้ง ย่อมทำภาษิตที่

ยากให้ถ่ายทอด และย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีประการต่างๆ ดูกรท่านสารีบุตรด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงได้ฟังธรรมที่ยังไม่เคยฟัง ธรรมทั้งหลายที่เธอได้ฟังแล้วย่อมไม่ถึงความสงสัย ธรรมทั้งหลายที่เธอได้เคยถูกต้องด้วยใจในกาลก่อน ย่อมขึ้นใจ และเธอย่อมทราบชัดธรรมที่ยังไม่ทราบชัด^{๔๔}

ข. การสอน

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าได้เป็นที่สนใจของท่านผู้รู้หลายท่านในประเทศไทย แต่ละท่านก็มีวิธีการกำหนดแตกต่างกัน แต่ก็พอจะสรุปวิธีการของท่านเหล่านี้ได้เป็น ๒ ประการ คือ ๑) อ่างหลักการตามที่ปรากฏในทางไตรปิฎกเอง เช่น ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ๓ อย่าง^{๔๕} องค์แห่งธัมมกถิก ๕^{๔๖} เป็นต้น ๒) กำหนดขึ้นจากลีลาของคำสอน เช่น หลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ ของสุชีฟ ปญญาอนุภา^{๔๗} และวิธีการแก้ปัญหา (Problem-Solving Method) โดยเทียบถอดจากคำสอนอริยสัจ^{๔๘} งานค้นคว้าที่ผสมผสานหลักทั้งสองเข้าด้วยกัน และทำการวิเคราะห์ถอดวิธีการสอนออกมาได้มาก คือ ผลงานเขียนของ พ.ท. ประสาร ทองภักดี ชื่อ 'ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า' ข้อสรุปในผลงานเล่มนี้ได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ศิลปวิธี^{๔๙} และกลวิธี^{๕๐} การวิเคราะห์ทั้งหมดนี้ ยังขาดวิธีการที่ ๓ คือ การวิเคราะห์จากปรากฏการณ์ การเผยแผ่ของพุทธศาสนา การวิเคราะห์ในแง่นี้ก็ คือ แสวงหาคำตอบต่อปัญหาที่ว่า ทำไมพุทธศาสนายุคนี้จึงมีการเผยแผ่ศาสนาได้รวดเร็ว ซึ่งคำตอบที่ได้รับจะเป็นวิธีการสอนที่มีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง

ในการวิเคราะห์การสอนสำหรับหัวข้อนี้ จะใช้วิธีการหลังเพียง ๒ หลัก ดังกล่าวข้างต้น โดยจะพยายามค้นคว้านำมาแสดงไว้มิให้ซ้ำแนวทางกับผลสรุปของท่านผู้รู้เหล่านั้นเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้ก็เพื่อว่า บางทีเราอาจจะได้พบแนวทางหรือความหมายอย่างใหม่ เป็นการเพิ่มเติมหลักฐานในพระไตรปิฎกที่มีผู้อ้างกันอยู่มาแล้ว

(๑) วิธีการสอนที่กำหนดได้จากลีลาของคำสอน

วิธีการนี้มี ๒ คือ

- ก. วิธีการโสเครตีส (Socratic Method)
- ข. วิธีการอั้งหลัก

วิธีการโสเครตีส (Socratic Method) วิธีการนี้เป็นของเมธีตะวันตก ชื่อ โสเครตีส ใช้การสนทนาจึงให้คู่สนทนาพบกับคำนิยามใหม่ด้วยตนเอง และในการสนทนานั้น โดยอาศัยคำถามที่พัฒนาขึ้นไปเรื่อยๆ จะทำให้คู่สนทนาารู้สึกว่าความคิดตนแต่เดิมใช้ไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนแนวหรือต้องยอมรับว่าผิด และหันเข้าหาความคิดใหม่ ผู้ที่ใช้วิธีการนี้เป็นเสมือนนางผดุงครรภ์คอยช่วยทำคลอดความคิดใหม่ๆ ให้แก่คู่สนทนา ในปัจจุบันนี้วิธีการนี้หมายถึง กระบวนการสนทนาที่ครูนำมาใช้เพื่อจูงผู้ศึกษาพิจารณาเหตุผลอันสมบูรณ์ของเราเอง หรือเพื่อให้ผู้ศึกษาได้รับข้อสรุปด้วยตนเอง

วิธีการดังกล่าวนี้นับว่าเป็นเด่น เราได้พบลีลาการสอนด้วยวิธีการนี้เด่นชัดที่สุดในอนัตตลักขณสูตร^{๕๑} เป็นที่น่าสังเกตว่า ลักษณะการสอนในพระสูตรนี้เป็นดังนี้ :

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง พระปัญจวัคคีย์ทูลว่า ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

ก. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า

ป. เป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า

ก. ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นว่า นันเป็นของเรา นันเป็นเรา นันเป็นตัวตนของเรา

ป. ไม่ควรเลยพระพุทธเจ้าข้า^{๕๒}

วิธีการอั้งหลัก วิธีการนี้หาตัวอย่างที่เป็นบทสนทนา ยังไม่พบ ตัวอย่างมีอยู่ในอาทิตตปริยายสูตร^{๕๓} ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน (อรรถาธิบาย:)
 ก้อนอะไรเล่าชื่อว่าเป็นของร้อน ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุ
 เป็นของร้อน รูปทั้งหลายเป็นของร้อน สัมผัสอาศัย
 จักขุเป็นของร้อน ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์
 หรือมีไข้สุขมีไข้ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็น
 ปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อน
 เพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือ
 โมหะ ... โสตรเป็นของร้อน เสียงทั้งหลายเป็นของร้อน ...
 มานะเป็นของร้อน กลิ่นทั้งหลายเป็นของร้อน ...
 ชิวหาเป็นของร้อน รสทั้งหลายเป็นของร้อน ... กาย
 เป็นของร้อน โภฏฐัพพะทั้งหลายเป็นของร้อน ... มนะ
 เป็นของร้อน ธรรมารมณ์ทั้งหลายเป็นของร้อน^{๔๔}

(๒) ข้อสังเกตจากปรากฏการณ์การเผยแผ่ศาสนา

ก. จากปรากฏการณ์ทั่ว ๆ ไป เราได้พบว่า บุคลิก-
 ภาพมีส่วนสำคัญอยู่มากในการสอน ข้อเท็จจริงอย่างหนึ่ง
 ก็คือ ขณะนี้ถ้าหากจะนึกถึงครูที่เคยสอนเรามาในอดีต
 เราจะระลึกถึงใบหน้าท่าทางของครูได้ง่ายกว่าการระลึก
 ถึงคำสอน บุคลิกภาพที่เราได้พบว่า มีความประทับใจ
 ต่อผู้รับคำสอนในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา คือ
 บุคลิกภาพของพระพุทธเจ้า^{๔๕} ๒) บุคลิกภาพของพระ
 สาวก^{๔๖} ๓) บุคลิกภาพของผู้นำทางศาสนา^{๔๗} ข้อสรุป
 ที่เราได้จากการสังเกตนี้ คือ อิทธิพลที่สำคัญในการ
 ศึกษาของศิษย์ คือ ตัวครู อิทธิพลในแง่จริยธรรม จะ
 เนื่องจากตัวครูเป็นส่วนใหญ่ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ครู

เป็นหนังสือที่เดินได้เกี่ยวกับจริยธรรม เป็นที่อ้างอิงและ
 เป็นเครื่องวัดคำสอนเกี่ยวกับจริยธรรมอีกด้วย

ข. เป็นที่น่าสังเกตว่า มีหลักฐานอยู่หลายแห่งที่
 แสดงนัยว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มีความสัมพันธ์
 กับประสบการณ์เดิมของผู้ฟัง เช่น ถ้าผู้ฟังเป็นชาวนา
 ก็ทรงสอนว่า ชาวนาในแง่ธรรมเป็นอย่างไร^{๔๘} ผู้ที่
 ค้นเคยกับไฟในการบูชาญาก็ทรงสอนให้เข้าใจเกี่ยวกับ
 ความร้อนภายในจิต^{๔๙} เป็นต้น อนึ่งวิธีการปฏิบัติ
 บางเรื่อง ก็มีความสอดคล้องกับประสบการณ์เดิม เช่น
 หลักโยคะ^{๕๐} รูดงค์ อหิงสา เป็นต้น ได้มีส่วนงูใจนัก
 บวชหันมานับถือกันเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเหล่านี้
 แนะนำให้เห็นว่า อุปกรณ์การสอนที่ดีที่สุดก็คือ ประสบ
 การณ์เดิมของผู้ฟังนั่นเอง

ค. นอกจากจะมีการพยายามทำคำสอนให้ง่าย
 ต่อการเข้าใจ^{๕๑} โดยเลี่ยงไม่ตอบปัญหาอภิปรายญา,
 ใช้เหตุผลเข้าแทนที่การเชื่ออย่างมกมาย และใช้ภาษา
 ชาวบ้านเป็นสื่อในการสอนแล้ว ทศนคติที่เป็นประชา-
 ธิปไตยก็มีส่วนส่งเสริม ในการสอนและเผยแผ่อยู่มาก
 ทศนคตินี้คือ การยอมรับสัจธรรมของศาสดาอื่น^{๕๒}

ง. ความรอบรู้และความสามารถในการโต้ตอบ
 ข้อสังเกตนี้ เราได้พบหลักฐานจากเถรประวัติและเถรี
 ประวัติว่า มีท่านผู้ที่มีชื่อเสียงในการเผยแผ่หลายท่าน
 มีความแตกฉาน (ปฏิสัมภิทา) หรือมีความรู้ในลัทธิ
 อื่น ๆ เป็นอย่างดี^{๕๓}

การอ้างอิง

๑. Joseph T. Shipley, *Dictionary of Words Origin*, p. 114.
๒. J.M. Price, *A Survey of Religious Education*, p. 13.
๓. ความแตกต่างของคำ educere กับ educare เป็นความแตกต่างในเรื่องการแจกวิภัติภาษาลาติน คือ educere เป็น ตติยวิภัติ (The third conjugation) ส่วน educare เป็นปฐมวิภัติ (The first conjugation).
๔. V.S. Apte, *The Student's Sanskrit-English Dictionary*, p. 553.
๕. หลวงเทพดรานุศิษฎ์, *ธาตุปทัชชีวิน*, หน้า ๔๐๕.
๖. T.W. Rhys Davids, *Pali-English Dictionary*, p. 708.
๗. เลขสูตร อกฺ ติก. ๒๐/๕๒๕/๒๖๑
๘. วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๑ เล่ม ๑, หน้า ๙.
๙. Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Vol. II. : Dictionary p. 527.
๑๐. มงคลดิลกปิณฺณ, เล่ม ๒, หน้า ๒๓.
๑๑. อนาคตนิกาย เป็นการศึกษาแบบศาสนา มีความจำเป็นทางจริยะอยู่แล้ว ส่วนอนาคตนิกาย ต้องมีจริยะกำกับไว้ เช่นกัน ในมงคลดิลกปิณฺณมีกล่าวไว้ว่า 'ศิลปะของคฤหัสถ์มากชนิด ในศิลปะเหล่านั้น ก็จักการใดเว้นจากการเบียดเบียนชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากอกุศลกรรม ... ก็จักการนั้นจัดเป็นมงคล' เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.
๑๒. นัยพุทธภาษิต : 'คนแลเป็นที่พึ่งของตน' ขุ.ธ. ๒๕/๒๒/๓๑.
๑๓. นัยพุทธภาษิต : ความเพียรเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายจะพึงทำเอง ตถาคคตเป็นเพียงผู้ชี้ทางให้, ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๔๓.
๑๔. มนุษย์ผู้สมบูรณ์ ในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา คือ อรหันต์ ในกัมมวิภังคสูตรมีกล่าวว่า การตั้งอยู่ในอรหัตตผล (เป็นพระอรหันต์) ย่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ โดยการปฏิบัติโดยลำดับ ม.ม. ๑๓/๒๓๔/๒๐๐.
๑๕. นัยพุทธภาษิต : 'พวกเธอจงเที่ยวจาริกเพื่อประโยชน์และความสุขแก่คนหมู่มาก และความสุขแก่ชนหมู่มาก' วิ. มห. ๔/๓๒/๓๗.
๑๖. ประโยชน์ ๓ ดู ขุ. จู. ๓๐/๖๗๓/๓๐๙.
๑๗. สุข ๒ อย่าง ดู อกฺ ทุก ๒๐/๓๑๓.
๑๘. ขุ. จู. ๓๐/๖๗๓/๓๐๙.
๑๙. วิ. มห. ๔/๓๒/๓๗.
๒๐. The four H's
 - 1) Heart Education = จริยศึกษา
 - 2) Head Education = พุทธิศึกษา
 - 3) Health Education = พลศึกษา
 - 4) Hand Education = หัตถศึกษา

(Good, Dictionary of Education; p. 237)

๒๑. สุชีพ บุญญาอนุภาพ, หลักพระพุทธศาสนา, หน้า ๖๐.
๒๒. คณกโมคคัลลานสูตร, ม. อ. ๑๔/๙๓/๖๗.
๒๓. ทันทภูมิสูตร, ม. อ. ๑๔/๓๙๕/๒๓๑-๒๓๓.
๒๔. อุปลาสีสูตร อัง. ทสก. ๒๔/๙๙/๒๐๐-๒๐๖.
๒๕. อนุตตริยสูตร, อัง. จก. ๒๒/๓๐๑/๓๓๕ อนุตตริย ๖ ประการ คือ ทัสสนาอนุตตริย, สวานาอนุตตริย, ลามานาอนุตตริย, ลิกขานาอนุตตริย, ปาริจรียาอนุตตริยและอนุสสวานาอนุตตริย.
๒๖. ตรี นาคประทีป, มโนรทปฐนี อธิบายบาลีในอังคุตตรนิกาย, เล่ม ๑, หน้า ๒๒๕.
๒๗. เรื่องเดียวกัน.
๒๘. เรื่องเดียวกัน.
๒๙. ตัวอย่างการรวมหมวดธรรมในสังคีตสูตร และทสุตตรสูตร ดูพระไตรปิฎก เล่ม ๙ ที่มณีกาย สีลขันธวรรค.
๓๐. อินทริยวรรคที่ ๑ อัง. จต. ๒๑/๑๖๐/๑๗๔.
๓๑. สัญเจตนิกวรรค อัง. จต. ๒๑/๑๘๐/๑๙๕-๑๙๗.
๓๒. โคตมสูตร อัง. ติก. ๒๐/๕๖๕/๓๑๑.
๓๓. พุตสูตร อัง. อญ. ๒๓/๑๐๖/๑๗๓.
๓๔. มหาธรรมสมาทานสูตร ม.ม. ๑๒/๕๒๒/๔๖๓-๔๖๔.
๓๕. อังกรธาสสูตร อัง. ติก., ๒๐/๕๓๑/๒๗๐.
๓๖. อัง. ปญ. ๒๒/๘๗/๑๑๓.
๓๗. สุกตีสสูตร อัง. เอกาทสก. ๒๔/๒๒๑/๓๕๗.
๓๘. สังฆโกลณสูตร อัง. จต. ๒๐/๗/๘.
๓๙. อปัสสิตติสูตร ส. สฬา. ๑๘/๑๖๔/๑๐๑.
๔๐. นัยสังกัจจายก, ๒๘/๙๒/๓๑.
๔๑. นัย มหาธัมมสมาทานสูตร ม.ม. ๑๒/๕๒๒/๔๖๓.
๔๒. นัย นทีสูตร ส. ข. ๑๗/๒๓๗ และมีฉัตตสูตร อ. ทสก. ๒๔/๑๐๓/๒๐๙.
๔๓. นัย ข. ๒๕/๓๐/๔๔.
๔๔. นัย ข. ๒๕/๑๑/๑๔.
๔๕. นัย ปัญหาสูตร อัง. จต. ๒๑/๔๒/๕๔ (อนตฺถํ ปวิฑฺฒติ อตฺถํ คณฺหาติ ปญฺหิโต).
๔๖. ปุราณทสุตตนิเทศที่ ๑๐ ข. มหา ๒๙/๔๐๘/๒๔๙.

๔๗. มุสิกชาดก ขุ. ขา. ๒๗/๘๑๗/๑๘๑.

๔๘. มังคลัตถทีปนีแปล, เล่ม ๒, หน้า ๒๔.

๔๙. เรื่องเดียวกัน.

๕๐. พระบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย-อังกฤษ สันสกฤต, หน้า ๑๖๑.

๕๑. หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์, ธาตุปทีปิกา, หน้า ๑๕๔.

๕๒. T.W. Rhys Davids, op.cit., p. 141.

๕๓. พระบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๑.

๕๔. T.W. Rhys Davids, op.cit., p. 674.

๕๕. หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์, เรื่องเดิม หน้า ๑๑๖ บางมติเพิ่มเติมความหมายอีกว่า คร มาจาก คร ในความหมายว่า เชิดชู (ศิษย์) และมาจาก คริ ในความหมายว่า กล่าวหรือเปล่ง (คือเป็นผู้สั่งสอนอบรมศิษย์) พระธรรมปิฎก, บทสร้างนิตย, หน้า ๓๗๔.

๕๖. พุทธทาสภิกขุ, พุทธจริยธรรม, หน้า ๔๓๙.

๕๗. เรื่องเดียวกัน.

๕๘. สขสูตรที่ ๒ อง สุตตก. ๒๓/๓๔/๓๕.

๕๙. วิสุทธีมรรค, บาลีภาค ๑, หน้า ๑๒๓.

๖๐. เนื่องจากคำแปลในวิสุทธีมรรคฉบับแปล ของมหาวิทยาลัยไมซ์เซินพอ จึงได้ฉบับภาษาบาลี และใช้คำแปลอธิบาย ของท่านพระราชวรมุนี ซึ่งมีความชัดเจนกว่า และอธิบายได้กระชับไม่ยาวความเกินไป (ดู พระราชวรมุนี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๑๗๐).

๖๑. สขสูตรที่ ๒, อง สุตตก. ๒๓/๓๔/๓๕.

๖๒. ลีลาสูตร, ที. ปา. ๑๑/๒๐๐/๑๗๐.

๖๓. อภิรัฐสูตร, อง ทสก. ๒๔/๗๓/๑๓๙.

๖๔. วิมุตติสูตร, อง ปญจก. ๒๒/๒๖/๒๑.

๖๕. ทุตสูตร, อง อฏฐก. ๒๓/๑๐๖/๗๓.

๖๖. เสขสูตร, อง ตีกก. ๒๐/๕๒๕/๒๖๑.

๖๗. เวชนสูตร, ม.ม. ๑๓/๔๐๑/๓๑๒-๓๑๓.

๖๘. เรื่องเดียวกัน.

๖๙. ปิณโทยสูตร, ส. ข. ๑๗/๑๖๕/๔๘.

๗๐. อายาจนสูตร, ส. ส. ๑๕/๕๕๗/๑๙๓.

๗๑. มุสิกสูตร, อง จตุกก. ๒๑/๑๐๖/๑๒๖-๑๒๗.

๗๒. บัณฑิตสามเณร, ธรรมปัทมสุตตปาเล, ภาค ๔, หน้า ๓๔-๕๕.

๗๓. ที. ปา. ๑๑/๒๐๐/๑๗๐.

๗๔. มังคลัตถที่ปนีแปล, ภาค ๒, หน้า ๔๐.

๗๕. เรื่องเดียวกัน.

๗๖. James Prever, *Greek Education*, p. 37.

๗๗. อลคัทพุมสูตร, ม. ม. ๑๒/๒๗๘/๒๑๗.

๗๘. ขุ. ธ. ๒๕/๑๕/๒๑.

๗๙. ในอนุตตรียสูตร มีพระพุทธพจน์ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมศึกษาศิลปะเกี่ยวกับช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง ธนูบ้าง ดาบบ้าง หรือศึกษาศิลปะชั้นสูง ชั้นต่ำ ย่อมศึกษาต่อสมณะ หรือพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด ดูกรภิกษุทั้งหลาย การศึกษานี้มีอยู่ เราไม่ได้กล่าวว่ามี แต่ว่าการศึกษานั้น เป็นการศึกษาที่เลว ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีศรัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษาในอริยสัจบ้าง อริจิตตบ้าง อริปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่พระศาสดาประกาศแล้ว การศึกษานี้ ยอดเยี่ยมกว่าการศึกษาทั้งหลาย อนุตตรียสูตร, อง. จก. ๒๒/๓๐๑/๓๓๗.

๘๐. ในอรรถกถาพุทธนิเทศ ที่ ๑๕, (ขุ. มหา. ๒๙/๘๑๒/๔๔๔) มีกล่าวว่า การศึกษาฝ่ายโลก เป็นการศึกษาที่พัวพันด้วยกามคุณ เราคิดย้อนจากคำกล่าวนี้ว่า การศึกษาฝ่ายศาสนาเป็นการศึกษาที่ตรงกันข้าม และนี่ก็เป็นการยืนยันว่า การแบ่งการศึกษาเป็น ๒ คือ ฝ่ายโลกและฝ่ายศาสนานั้นถูกต้องแล้ว.

๘๑. พรหมจารีมี ๒ ประเภท คือ อุปการวณะเป็นผู้ศึกษาเพียงชั่วระยะหนึ่งของการศึกษา และในชฎิกะ เป็นนักศึกษาตลอดชีวิต ดร.ราธกุมทุเมเกอร์จี ได้ตั้งข้อสังเกตว่า พรหมจารีประเภทหลังเหมือนภิกษุในพุทธศาสนา (Radha Kumud Mukerjee, *Ancient Indian Education*, p. 392).

๘๒. ประเพณีของพราหมณ์เรียกศฤติ ของพุทธเรียกมุขปาฐะ.

๘๓. อาศรม ๔ คือ พรหมจารี, คฤหัสถ์, วานปรสัถ, สันยาสิ แต่ละอาศรมมีกำหนดระยะเวลา.

๘๔. อันตรปายาลที่ ๙, ส. นิ. ๑๖/๓๐๙-๓๑๐/๑๕๕-๑๕๖.

๘๕. กิฏาครีสูตร, ม.ม. ๑๓/๒๓๘/๒๐๐.

๘๖. อง. ทสก. ปุณณียสูตร ๒๔/๘๓/๑๕๕.

๘๗. เช่นในอาบัติตรายวรรค แสดงว่า ๑) การคบสัปปุริส, ๒) พังกรรมของท่าน, ๓) ทำให้โนใจโดยแยบคาย, ๔) ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม เป็นต้น อง. จตุกก. ๒๑/๒๔๘/๒๗๙.

๘๘. อานันทสูตร, อง. จก. ๒๒/๓๒๒/๓๗๔.

๘๙. บางทีใช้หัวข้อเรียกว่า 'อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ๓' คือ ๑) ทรงรู้อย่างเห็นจริงแล้วจึงทรงสอนผู้อื่น, ๒) ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล, ๓) ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริงได้ผลเป็นอัครจริย ม.ม. มหาสกุฏกัณฐีสูตร ๑๓/๓๓๐/๒๗๑.

๙๐. องค์แห่งอัมมกถิก ๕ คือ ๑) กล่าวไปตามลำดับ, ๒) ชี้แจงให้เข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละประเด็น, ๓) สอนด้วยจิตเมตตา, ๔) ไม่สอนด้วยมุ่งลาภ, ๕) ไม่แสดงธรรมกระทบผู้อื่น อง. ปญจก อุทายสูตร ๒๒/๑๕๙/๑๘๗.

๙๑. หลักคำสอน ๓ คือ ๑) ทรงสอนโดยการปฏิบัติเป็นการ 'เปลี่ยน' หลักคำสอนดั้งเดิม, ๒) ทรงสอนโดยการปฏิรูปเป็นการสอนโดยวิธีดัด 'แปลง' ของเก่าที่ยังไม่ดีให้ดีขึ้น, ๓) ทรงสอนโดยตั้งหลักขึ้นใหม่ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพุทธศาสนา, หน้า ๒๑-๒๒.

๙๒. The Problem-Solving Method คือ ๑) ทุกข์ = ชั้นปัญหา (Problematic Situation), ๒) สมุทัย = ชั้นสมุฏฐาน (Formulation Hypothesis); ๓) นิโรธ = ชั้นทดลอง (Experimentation), ๔) มรรค = ชั้นวิเคราะห์ข้อมูลและข้อสรุป (Analysis of data and Conclusion) Saroj Buasri, A Philosophy of Education for Thailand, p. 64.

ข้อสังเกต : ถ้าสับเปลี่ยนข้อ ๓ เป็นข้อ ๔ และข้อ ๔ เป็นข้อ ๓ และถือว่าข้อ ๓ เป็นชั้นทดลองและวิเคราะห์ข้อมูลน่าจะเหมาะสมกว่า.

๙๓. ศิลปวิธี ๖ คือ : ๑) สันทสสนา ให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยใจเหมือนตาเห็น, ๒) สมาทปนา ให้ผู้ฟังเห็นคล้อยตาม, ๓) สมุตเตชณา ระวังผู้ฟังให้อยากคิดอยากทำตามทีสอน, ๔) สัมปหังสนา ให้ผู้ฟังยอมเชื่อ ยอมรับทำ ปฏิบัติด้วยความเต็มใจ พ.ท. ประสาร ทองภักดี, ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า, หน้า ๒๒.

๙๔. กลวิธี ๘ คือ : ๑) รู้จักบุคคลที่สอน, ๒) เลือกธรรมะสอนให้เหมาะกับบุคคล, ๓) สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม, ๔) สอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่ที่เห็นได้ยาก, ๕) สอนจากสิ่งที่รู้อยู่แล้วไปยังสิ่งที่ไม่รู้, ๖) สอนด้วยการเปรียบเทียบ หรือด้วยอุปมาอุปไมย, ๗) สอนด้วยอุปกรณ์การสอน, ๘) สอนด้วยการทำตัวอย่างให้ดู เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๓.

๙๕. อนัตตลักษณะสูตร, วิ. มห. ๔/๒๐/๒๔-๒๘.

๙๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๒๖.

๙๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙-๖๐.

๙๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

๙๙. ตัวอย่างมีอยู่ใน ม.ม. พรหมายสูตร ๒๓/๕๔๕/๔๓๔-๔๔๗ อุดตมตามคุณลักษณะท่าทางถึง ๗ เดือน แล้วกลับไปบอกแก่อาจารย์.

๑๐๐. ตัวอย่างมีอยู่ในเรื่องพระสารีบุตร และโมคคัลลานะบรรพชา, (วิ. มห. ๔/๖๔/๖๘) ปรากฏว่าท่านพระสารีบุตรเลือกใส่ในบุคลิกของพระอัสสชิ.

๑๐๑. ผู้นำเหล่านี้เป็นฆราวาส เป็นศาสนูปถัมภ์ มีทั้งเศรษฐี เศรษฐินี และพระเจ้าแผ่นดิน เช่น อนาคตปิณฑิกเศรษฐี, นางวิสาขาไมคารมาตา, พระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น.

๑๐๒. กสิสูตร, ส. ส. ๑๕/๖๗๑-๖๗๔/๒๔๐-๒๔๑.

๑๐๓. อาทิตตปริยายสูตร เรื่องเดิม, หน้า ๔๙-๕๐.

๑๐๔. หลักสมณะ เรื่องอานาปานสติ มีความคล้ายคลึงกับหลักโยคะเรื่องปราณायाम.

๑๐๕. วิธีการสอนให้ง่ายต่อการเข้าใจ อาจแสดงได้ด้วยเทอมในธัมมนิยามสูตร คือ ๑) นิยามความหมาย (ปัญญเปติ), ๒) ตั้งหลักให้กำหนด (ปฐฐเปติ), ๓) เปิดเผยประสบการณ์ตามเหมาะสม (วิวัตติ), ๔) แยกแยะเหตุผล (วิภชติ), ๕) กระทำให้ง่าย (อุตฺตนา กโรติ) อง. ดิก. อุปาทสูตร ๒๐/๕๗๖/๓๒๓.

๑๐๖. มหาสีหนาทสูตร, ที.สี. ๙/๒๖๐/๒๕๓ พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่า ลัทธิของพระองค์เข้ากันได้กับลัทธิของผู้อื่นในบางเรื่อง.

๑๐๗. ตัวอย่าง : พระสารีบุตรและพระนาคเสน.